

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn 2020, 7/2, 1701-1719

EŞ'ARİLİĞİN SİYASAL TARİHİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME
A Brief Evaluation on Political History of 'Aqâid Ash'arism

Ekrem UYSAL

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, e-Mail: ekremuysal72@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-2650-8190

Hakemler / Referees

Prof. Dr. İbrahim COŞKUN / N. Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Kılıç Arslan MAVİL / Bolu AİB Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BARDAK / Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 14/10/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 21/12/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 1701-1719

Atıf / Cite as: Uysal, Ekrem. "Eş'arîliğin Siyasal Tarihi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme" [A Brief Evaluation on Political History of 'Aqâid Ash'arism]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/2 (Aralık 2020), 1701-1719. Doi: [10.17859/pauifd.810557](https://doi.org/10.17859/pauifd.810557)

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *ithenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *ithenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1701-1719
EŞ'ARİLİĞİN SİYASAL TARİHİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME*

Ekrem UYSAL**

Öz

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) itikâdî alandaki görüşlerini benimseyenlerin zamanla oluşturdukları mezhebe Eş'arîyye denilmektedir. Eş'arîler sahih İslâm itikadını tespit ve savunmak amacıyla Allah'ın isim ve sıfatlarıyla başlayıp imâmet meselesiyle son bulan, zamanın ihtiyaçlarına göre genel ve eksiksiz bir kelâm yöntemi ortaya koymaya çalışmışlardır. Daha önce Ehl-i sünnet itikadını temsil eden Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi şahsiyetler büyük hizmetler sunmakla birlikte, Eş'arîliğin düşünce dünyasının oluşumunda İbn Küllâb (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Ali el-Kerâbisî (ö. 248/862) ve Kalânîsî (ö. 255/869) gibi kişilerin katkısı da unutulmamalıdır. Genelde Eş'arîlik; mütekaddimûn, müteahhirûn, cem' ve tahkik dönemi olmak üzere üç kısımda değerlendirilmektedir. Ancak bu mezhebi; kelâmî, felsefî ve akâid Eş'arîliği şeklinde tasnif edenler de olmuştur. Biz bu makalemizde Eş'arîliğin Abbâsîler döneminden itibaren özellikle siyasal alandaki tarihi üzerinde değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Siyasal Eş'arîlik, Nizâmiye Medresesi, Selçuklular, Osmanlılar.

A Brief Evaluation on Political History of 'Aqâid Ash'arîsm

Abstract

The sect formed by adopters of Abu'l-Hasan al-Ash'arî (d. 324/936) in the field of 'aqâid is called Ash'arîyyah. To determine authentic Islam belief and defend it, Ash'arîs set forth a general and complete Kalâm method compatible with the needs of the time starting with the names and attributes of Allah and ending with the issue of imamate. Scholars such as Abû Hanîfa (d.150/767), Imâm Mâlik (d. 179/795), Imâm Shâfi'î (d. 204/820) and Ahmad b. Hanbal (d. 241/855) previously representing the faith of the Ahl al-Sunnah provided great services; however, the contributions of scholars like Ibn Kullâb (d. 240/854), Hârith al-Muhâsibî (d. 243/857), Abû Ali al-Karâbisî (d. 248/862) and Kalânîsî (d. 255/869) should not be forgotten in the formation of Ash'arîsm thought. Generally, Ash'arîsm is evaluated in three periods; pioneers, followers, collection and research. Yet, there were some who classify this sect as kalâmî, philosophical, and 'aqâidî. In this study, we will try to conduct assessments on especially political history of Ash'arîsm from the time of Abbasids.

Keywords: Kalâm, Political Ash'arîsm, Nizâmiye Madrasas, Seljuks, Ottomans.

A brief evaluation on political history of 'aqâid ash'arîsm

Structured Abstract: The sect formed by adopters of Abu'l-Hasan al-Ash'arî (d. 324/936) in the field of 'aqâid is called Ash'arîyyah. To determine authentic Islam belief

* Makalenin *Etik kurul İzni* gerektirmedigine dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. ögr. Üyesi, Dr. Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, e-Mail: ekremuysal72@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-2650-8190

and defend it, Ash'arīs set forth a general and complete Kalām method compatible with the needs of the time starting with the names and attributes of Allah and ending with the issue of imamate. Scholars such as Abū Hanīfa (d.150/767), Imām Mālik (d. 179/795), Imām Shāfi'ī (d. 204/820) and Ahmad b. Hanbal (d. 241/855) previously representing the faith of the Ahl al-Sunnah provided great services; however, the contributions of scholars like Ibn Kullāb (d. 240/854), Hārith al-Muhāsibī (d. 243/857), Abū Ali al-Karābisī (d. 248/862) and Kalānīsī (d. 255/869) should not be forgotten in the formation of Ash'arīsm thought. Generally, Ash'arīsm is evaluated in three periods; pioneers, followers, collection and research. Yet, there were some who classify this sect as kalāmī, philosophical, and 'aqāidī. In this study, we will try to conduct assessments on especially political history of Ash'arīsm from the time of Abbasids. It is seen that many sects having appeared in the history sometime survived under the auspices of the state. When looked from this perspective, it is possible to say that Ash'arīsm found way to spread with the support of state during Abbasids, Muwahhids, Seljuks and Ottomans. During Abbasids, Kullābīs and muhaddisun such as Bukhārī (d. 256/870) and Dārimī (255/869) defending ahl-al sunnah belief contributed to formation of ahl-al sunnah kalam. Abbasids needed a novel kalam system, so they supported Ash'arīsm against Mu'tazila and Shia thoughts. Later, with the efforts of scholars such as Bākillānī (d. 403/1013), Ibn Fūrek (d. 406/1015), Baghdadī (ö. 429/1037), Cuveynī (d. 478/1085), Ghazali (d. 505/1111), Razi (d. 606/1209) the thought of Ash'arīsm took root and continued; and found way to spread from North Africa to Andalus and from Hejaz to Ma wara'un-nahr. Buheywi Sultan, Malik Adududdevle (d. 372/983) assigned Bakillani to teach his son Samsamuddevle when he witnessed his deep knowledge in ahl-al sunnah belief. While Bakillani was teaching Samsamuddevle, he wrote his work Kitābu't-Tehmid for him. In Hijri 372, Bakillani, who went to Byzantium as an ambassador, achieved a great superiority in the scientific discussions against Byzantine Emperor Basileios II and Christian scholars with him. Accordingly, he was presented precious gifts by the emperor. When Ibn Tumert (d. 524/1130), one of Ghazali's students, established the state of Muwahhids and accepted Ash'arīsm as the official sect of his state, Ash'arīsm spread in North Africa; and Ash'arīsm took place of Zahiri sect. During Seljukian Sultan, Tugrul Beg, (d. 455/1063), the Shiite Fatimids were trying to spread the Ismaili and Batini beliefs in al-Azhar and Dāru'l-Funun madrasas they had built. However, when Selāhaddīn Eyyubī, who was Shafiite and A'shari, (d. 589/1193) ended the Shiite Fatimid state in Egypt, the madrasa of al-Azhar became the centre of A'sharīsm; and scholars like Razi and Amidi (d. 631/1233) were brought up in this madrasa. The Seljukian, who ended up Shiite Buheywis and saved Abbasid khalifate from their impressions and struggled with Fatimides, established Nizamiye Madrasas and assigned especially A'sharī theologians here to empower the scientific aspect of the country. As a result, when Sultan Alparslan (d. 485/1092) passed to the throne, he appointed Nizam ul Mulk (d. 485/1092), who was Shafiite and A'sharī, to the vizier, and assigned Cuveyni in Nishapur to the head rectorate of Nizamiye madrasas built in the meantime and made A'sharism to gain power again by appointing Ishaq es-Shirazi (d. 476/1083) later Ghazali. A'sharīsm, which appeared as the dominant sect in the region of Iraq during 380/990, became the official sect of the Seljukian after a while who were reigning in Iran geography. Particularly, from XI century on, A'sharīsm survived in Islamic geography powerfully. During the Seljukian, in Nizamiya madrasas, generally, the works of A'sharī scholars were studied and A'sharīsm, which had a strong and efficient kalamī way of expression, was preferred instead of Shi'a and Mu'tazila. Especially, the ideas of A'sharīsm on ahl al Qibla, imamet and the companions of prophet which meet in the common points and are agreeable made it possible to end the problems and conflicts between Ahle al Sunna and Shiite which were not solved with power of sword.

During Ottoman era, on the other hand, although great majority of the scholars of the country were of Maturudi origin, the kalam works taught in the madrasas were

generally of A'sharî school sources. Fatih the Conqueror (d. 886/1481) assigned Mollah Huserv (d. 885/1480), Ali Qushji (879/1474) and Grand vizier Mahmud Pasha (d. 878/1474) in Sahn-i Seman Madrasas and ordered al-Jurjani's Sharu'l Mewa'qif and Hashiyetü't-Tajrid works to be studied compulsorily.

Today, A'sharîsm, which has the greatest acceptance sect among the people living in Syria, Iraq, Egypt, Lebanon, Khorasan regions and Middle and north Africa areas and which survives as the belief sect, is known to have been studied in the madrasas in Malaysia and Indonesia from the very ancient dates.

Keywords: Kalâm, Political Ash'arîsm, Nizâmiye Madrasas, Seljuks, Ottomans.

GİRİŞ

Asıl adı Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Yemânî el-Basrî el-Eş'arî olan İmam Eş'arî, 260/873 yılında Basra'da doğmuş, 324/936 yılında da Bağdat'ta vefat etmiştir. Yemen'deki Sebe' ailesinin "Eş'ar" kabilesinden olduğu veya Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin soyundan geldiği için kendisine Eş'arî denilmiştir. Küçük yaşta babasını kaybedince annesi Mu'tezilî âlim Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915) ile evlenmiştir. Bundan dolayı İmam Eş'arî, uzun yıllar hem hocası hem de üvey babası olan Cübbâî'nin yanında Mu'tezile mezhebinin eğitimini alarak bu alanda yetkin bir seviyeye ulaşmıştır.¹

Kırk yaşlarına kadar Mu'tezile'yi benimseyerek savunmuş olan ve Eş'arîliğin kurucusu olan İmam Eş'arî'nin, hocası Cübbâî ile aralarında geçen üç kardeş (ihve-i selâse) meselesinde tatmin edici cevaplar alamaması başta olmak üzere farklı bazı nedenlerden dolayı Mu'tezile'den ayrılmaya karar verdiği düşünülmektedir.² Bu süreçten sonra Mu'tezile'den ayrılan Eş'arî, edindiği birikim ve kelâm yöntemini sünnî itikadını savunmak için kullanmış, kaleme aldığı *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiğini ilan etmiştir.³ Eş'arî'nin bu tavrı, etrafında şekillenecek sosyal çevreye güven telkin etmek ve İslâm tefekküründe merkezî bir konum kazanmaya yönelik bir başlangıç olduğu söylenebilir.⁴ İbn Haldûn (ö. 808/1406), Eş'arî'nin İbn Küllâb, Kalânîsî ve Muhâsibî'nin görüşlerini benimsediğini ve bu görüşleri kelâmî delilleri kullanarak pekiştirdiğini ifade etmektedir. Eş'arî her ne kadar selef akîdesini destekleyen eserler kaleme alsada da, *Kitâbü'l-Lüma' fi'r-red 'ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* ve *er-Risâle fi istihsâni'l-havd* gibi eserlerinde kendi görüşlerini savunmuş ve aklî çıkarsamanın doğruluğunu ve meşruluğunu ispatlama çabası içerisinde olmuştur. Eş'arî'nin kelâm ilminin meşruiyetini ispatlama çabasının arka planında Hanbelîlerin şiddetli saldırılarına cevap vermek gibi bir hedef de gözlenmektedir.⁵

¹ İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü kezibi'l-müfteri fimâ nüsibe ile'l İmam el-Eş'arî*, haz. M. Zâhid Kevserî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1984), 14, 57-91.

² Ekrem Uysal, "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2020), 703-704.

³ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 26.

⁴ Hulusi Arslan, *Kelam Tarihi ve Ekolleri* (Malatya: Medipres Yayınları, 2012), 151.

⁵ Çağfer Karadaş, "Eş'arî Kelam Ekolü", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 122.

İmam Eş'arî'nin kurmuş olduğu Eş'arîlik, başta Eş'arî'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980) ve İbn Mücâhid et-Tâî (ö. 370/980) olmak üzere Bâkîllânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Bağdâdî (ö. 429/1037), Beyhakî (ö. 458/1066), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Şehristânî (ö. 548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Âmidî (ö. 631/1233), Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Cürcânî (ö. 816/1413) gibi âlimler tarafından temsil edilmesi zaman içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.

Abbâsî halifeleri Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) döneminde Mu'tezile'nin devletin resmi mezhebi kabul edilmesiyle birlikte Mu'tezile ve Hanbelîler arasında çıkan "Mihne" hadisesi, insanların her iki taraftan da şiddetli bir şekilde baskılanmasına neden olmuştur. Sorgulamak, çetin imtihana tabi tutmak, denemek, soruşturmak, sıkıştırmak, eziyet etmek, kamçulamak gibi anlamlara gelen "mahn" kökünden türemiş olan "mihne"; belli bir inanç veya inanç sisteminin kabul edilmesi için sorguya çekip eziyete maruz bırakmak demektir. Bu terim bazı Abbâsî halifeleri döneminde bir takım âlimlerin "Halku'l-Kur'ân" meselesinde sorguya çekilip eziyete maruz bırakılmalarını ifade etmektedir. Bu hadise Abbâsî Halifesi Me'mûn tarafından 218/833 yılında başlatılmış, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devam etmiş, Halife Mütevekkil zamanında 234/849 yılında sona ermiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel gibi birçok Ehl-i hadis âlimi sorguya çekilip hapse atılmış ve çeşitli işkencelere maruz bırakılmışlardır. Bu siyasetin arkasında Abbâsî sarayını etkisi altına alan Mu'tezile ve özellikle İbn Ebî Duâd'ın olduğu kabul edilmektedir.⁶

Eş'arîlik tarihi seyir içerisinde Abbâsîler, Muvahhidler, Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere değişik zamanlarda devlet desteğiyle yayılma imkanı bulmuştur. Bu durumu diğer mezhepler için de söylemek mümkündür. Örneğin günümüzde Şîa'nın İsnâaşeriyye fırkası İran İslâm Cumhuriyeti'nin resmi mezhebi olup devlet desteğiyle varlığını devam ettirmektedir.

Mezhep farklılığını din içerisindeki düşünce ve inanç zenginliği kabul ederek hoşgörüle yaklaşmak yerine mezhep taassubuna dönüştürmek kimi zaman çatışmalara neden olmuştur. Bu durum bazen Sünnî-Şîî çatışması, bazen de Mu'tezilî-Eş'arî arasındaki üstünlük mücadelesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eş'arîliğin bölgede söz sahibi olmasındaki etkenlerden birisi de Haçlı istilaları (1096-1272) nedeniyle yurtlarını terkedenlerin genellikle Kahire ve Dimaşk'a göç etmiş olmalarıdır. Ayrıca Moğollar 616/1220'de, İlhanlılar da 671/1273 ve 715/1316 yıllarında Maverâünnehir'i yağmalayınca buralardan da kaçan âlimler yine Kahire'ye

⁶ Bk. Bekir Topaloğlu & İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 216.

yerleşmek zorunda kalmışlardır. Bunun neticesinde kültürel liderlik Eş'arîliğin güçlü olduğu merkezlere kaymıştır.⁷

Bütün bunların yanında Moğol istilaları ve Timur'un uyguladığı dinî ve siyasî politikalar Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin yakınlaşması gibi olumlu neticeler de ortaya çıkarmıştır. Hatta 1501'de Safevî devletinin İran'da kurulması ve İsnââşeriyye mezhebini benimsemesi Ehl-i sünnet çatısı altında Eş'arîlik, Mâtürîdîlik ve Selefiyye'nin Şîa'ya karşı birleşmesini sağlamıştır.⁸

Eş'arîliği değişik dönemlere ayıranlar olmakla birlikte Eş'arîliği; Cüveynî öncesine "Kelâmî Eş'arîlik"; felsefenin belirgin bir şekilde kullanıldığı Cüveynî sonrasına "Felsefî Eş'arîlik"; Selçuklular dönemi başta olmak üzere siyasî alanda güç bulduğu dönemlere "Akâid Eş'arîliği" şeklinde üç döneme ayıranlar da olmuştur.⁹ Biz bu makalemizde Eş'arîliğin Abbâsîler döneminden itibaren özellikle siyasal alandaki tarihi üzerinde değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

1. EŞ'ARİLİĞİN SİYASAL DÖNEMLERİ

1. 1. Abbâsîler dönemi (750-1258)

Abbâsîler dönemini 132-232/750-847 ile 232-656/847-1258 tarihleri arasında iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci dönemde Mu'tezile mezhebi desteklenirken Ehl-i hadisin düşünce sistemi reddedilmiştir. Ancak Mu'tezile'nin uyguladığı politikalar nedeniyle yaşanmış bir çok sıkıntıya Mihne olayı da eklenince süreç farklı mecralara kaymıştır. Bu olaylar sırasında tahta çıkan halife Mütevekkil döneminde Abbâsî devleti ikinci dönemine geçmiştir. Bu dönemde Mu'tezile değer kaybederken Ehl-i hadis desteklenmiştir. Ancak bu dönemde Mısır'da Şîi Fâtımîler (909-1071), Bahreyn'de Karmatîler, Bağdat'ta Şîi Büveyhîler (932-1055) etkili olmuşlardır. Bundan dolayı bu döneme "Şîa yüzyılı" denilmiştir.¹⁰

Abbâsî halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devletin gücünü yanına alan Mu'tezile "Altın çağ"ı yaşamış, Mihne dönemi olarak bilinen ve halkın inancını düzeltmek adına "Kur'an'ın mahluk olduğu" görüşünü zorla dayatma yoluna gitmiştir. Aslında Mu'tezile, sıfatlar konusunda Allah'ın her türlü noksanlıktan münezze olduğunu ispatlamak istese de tenzihte aşırıya gitmesi sıfatları inkâr etme düşüncesine yol açmış ve bu yaklaşım halkın tepkisine neden olmuştur. Halife Mütevekkil'in Mu'tezilî düşüncüyü reddedip sünnî paradigmayı savunmasıyla birlikte

⁷ İsmail Yiğit, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/90-94; bk. Hasan Mahmut eş-Şâfiî, *Kelama Giriş*, çev. Süleyman Akkuş (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 127.

⁸ Vezir Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", *Kelam Araştırmaları* 13/1 (Haziran 2015), 188.

⁹ Mehmet Kalaycı, "Eş'arîlik", *İslam Mezhepler Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 405.

¹⁰ Cemalettin Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", *İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2012), 8; Mihne sürecinden sonra Mu'tezile'nin zayıflamasıyla ilgili olarak ayrıca Bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

yeni bir dönem başlamış, sünnî düşünceye ait eserler desteklenerek daha uygun bir ortam oluşturulmuştur.¹¹

Abbâsîler döneminde Sünnî akîdeyi savunan Küllâbîler ile Buhârî (ö. 256/870) ve Dârimî (ö. 255/869) gibi muhaddisler Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Daha sonra Bâkîllânî, İbn Fûrek, Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Râzî gibi âlimlerin gayretleriyle Eş'arî düşünce kökleşerek devam edip yaygınlaşmıştır.¹²

Eş'arîlik; Abdülkâhir el-Bağdâdî, İbn Fûrek'in öğrencisi Ebû Mansûr el-Eyyubî (ö. 421/1030) ve Ebû Bekr el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) gayretleriyle yayılma imkanı bulmuştur. Aynı şekilde Bâkîllânî'nin öğrencilerinden Ebû Abdullah Hüseyin el-Ezdî ve Ebû Tâhir el-Bağdâdî (ö. 448/1056) sayesinde Kuzey Afrika'dan Endülüs'e; İbn Fûrek, İsferyânî ve Ebû Abdullah el-Halîmî (ö. 403/1012) vasıtasıyla da Mâverâunnehir'e kadar yayılmıştır.¹³ Özellikle Bâkîllânî'nin öğrencilerinden Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039), Eş'arîliği Mağrib'te yaymakta çok büyük gayretler göstermiş, hatta Bâkîllânî'nin eserlerini Mağrib'e nakleden ilk kişi olmuştur.¹⁴ Ebû Zer el-Herevî'den (ö. 434/1043) hadis; Bâkîllânî'den fıkıh ve kelâm dersleri okuyan Ebû İmrân el-Fâsî, Fas ve Kayrevan'daki gayretleriyle bir çok talebe yetiştirmiş, şöhreti Endülüs ve Mağrîbe kadar yayılmıştır. Ayrıca Lemtûne kabilesinin reisi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer'in (ö. 448/1056) Ebû İmrân ile olan ilişkisinden sonra kabilesine dinî ilimleri öğretmek için bir hoca talep etmiş, bunun üzerine Ebû İmrân bu işi öğrencisi Veccâc b. Zellû el-Lemtî'ye havale etmiştir. Veccâc, Fas'ın güneybatısındaki Sûs şehrinde Dâru'l-Murâbitîn adıyla bir ilim merkezi kurmuş ve başına da öğrencisi Abdullah b. Yâsin'i (ö. 451/1059) tayin etmiştir. Abdullah'ın Lemtûne kabilesinde gerçekleştirdiği bu ilmî faaliyetler Murâbitlar'ın kurulmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.¹⁵

Hicaz bölgesinde bu mezhebin yayılmasında önemli rol üstlenen Ebû Zer el-Herevî'yi de zikretmek gerekmektedir. Sahih-i Buhârî'nin ravilerinden olan Ebû Zer, hocası Dârekutnî'nin (ö. 385/995) yolda rastladığı Bâkîllânî'yi kucaklayıp öpmesi üzerine Bâkîllânî'yle tanışmış ve ondan Eş'arî kelâmını öğrenmiştir. Fıkıhta Mâlikî, itikadda Eş'arî mezhebini benimseyen Ebû Zer, Mağrib ve Endülüslü öğrencileri sayesinde Eş'arîliğin o bölgelerde yayılmasında büyük katkılar sağlamıştır.¹⁶

¹¹ Ekrem Uysal, *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci* (Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 14, 56.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/52.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/448.

¹⁴ Muhammed Nusayr, *Devrû'l-Bâkîllânî fi telkîni'l-esânîdi'l-Eş'ariyye bi bilâdi'l-Mağrib, el-Fikrû'l-Eş'arî bi'l-Mağrib*, haz. Cemâl el-Buhtî (Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 1438/2017), 76.

¹⁵ Muhammed Süveysî, "Ebû İmrân el-Fâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/168.

¹⁶ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/269.

1. 2. Büveyhîler dönemi (932-1062)

Uzun zamandır İslâm'ın merkezi konumunda bulunan Bağdat'ın Büveyhîler tarafından ele geçirilmesi Şiîliğin bölgede daha rahat bir şekilde yayılmasına neden olmuştur.

Mu'tezile ve Şîa düşüncesini destekleyen Büveyhîler 945 yılında Bağdat'ta hilafeti etkileri altına alınca Abbâsî halifesi Kâdir billâh (ö. 422/1031), Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den (ö. 455/1063) yardım istemiş, bunun üzerine gerçekleştirilen sefer sonucunda Bağdat şehri ve Abbâsî halifesi, Şiî Büveyhîler'in etkisinden kurtarılmıştır.¹⁷ Büveyhîler'in bölgede güç kaybetmeleriyle birlikte Abbâsî halifesi Kâdir billâh, Hanbelîleri destekleyerek Hanbelîliği devletin resmi mezhebi ilan etmiştir. Ayrıca kelâmı meşgul olmayı uygun görmeyen Kâdirî akîdesi adıyla yayınladığı ferman sonucunda Mu'tezile ve Şîa ile daha çok mücadele etmeye başlamıştır.

Bu dönemde Abbâsîler yeni bir kelâm sistemine ihtiyaç duymuşlar ve Mu'tezilî-Şiî düşünceye karşı Eş'arîliği desteklemişlerdir. Hatta Eş'arî olmayanların dahi Eş'arî'nin fikir ve yöntemlerini kullanmaları bu düşünce sisteminin güçlenerek yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde Büveyhîler'in güçlü oldukları dönemlerde dahi Eş'arî düşünce yayılmaya ve toplum tarafından kabul görmeye başlamıştır.¹⁸

İnsanları Ehl-i sünnet yolundan ayırmaya çalışan Mu'tezile âlimleriyle birçok tartışmaya giren Bâkılânî, ilmî sahadan çekilmeyerek sonuna kadar mücadele edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹ Daha önce yaşanan bazı olaylardan dersler çıkaran Bâkılânî, konuyla ilgili olarak şu örnekleri aktarmaktadır: Büveyhîler döneminde Melik Adudüdevle Fennâ Hüsrev b. Rükniddevle (ö. 372/983) Şîraz'da Şîiler ile Eş'arîler arasında bir münazara gerçekleştirmek ister. Bunun için Bâkılânî ile birlikte Eş'arî'nin talebelerinden ve aynı zamanda Bâkılânî'nin de usul hocası olan el-Bâhilî'ye (ö. 370/980) de davet mektubu gönderir. Daveti alan Bâhilî, icabet etme konusunda tereddütler yaşayarak bunun altında başka nedenler arar. Bunların Rafizî olduklarını ve kilimlerine dahi basmanın helal olmadığını söyleyerek oraya gitmekten kaçınır; ancak Bâkılânî, Me'mûn zamanında yaşanan tartışmalara benzer mazeretlerle gitmeyen İbn Küllâb (ö. 240/854) ve arkadaşlarının düştüğü hataya düşmek istemez. Ona göre bu tartışmalarda meydanı boş bulan Mu'tezilîler durumu mihne sürecine kadar götürerek toplumu baskı altında tutmuşlardı. Bu durumların tekrar yaşanmaması için Bâkılânî, tek başına dahi olsa gidip Ehl-i sünneti savunmaya karar verir. Nihayetinde davet edildiği münâzaraya katılan Bâkılânî, muhataplarına karşı büyük bir zafer kazanır. Bunun üzerine Melik Adudüdevle oğlu

¹⁷ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Kerem Muhammed b. Abdulkerim, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Muhammed Yusuf Dakkâk (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 8/315-316.

¹⁸ Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 58-59.

¹⁹ Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehlu bihî*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: Müessesetü Hancı, 1963), 106.

Samsâmuđdevle'yi (ö. 388/998) Ehl-i sünnet itikadını öğrenmek üzere Bâkıllânî'nin yanına verir. Bâkıllânî bir yandan Samsâmuđdevle'ye eğitim verirken diğeryandan da onun için *Kitâbu't-Temhîd* adındaki eserini yazar.²⁰

Hem sosyal hem de siyasal anlamda büyük bir itibar elde eden Bâkıllânî'nin devlet nazarındaki otoritesini arttıran bir başka olay da şudur: Bâkıllânî, Melik Adudüddeve tarafından Bizanslılarla yapılacak başta esir değışimi olmak üzere bazı diplomatik konuları görüşmek için hazırlanan bir heyetin başkanlığında Bizans'a gönderilir. Bizans İmparatoru II. Basileios (955-1025), Bâkıllânî'nin şehre geldiğini duyunca kendi tahtını insanların ancak eğilerek geçebileceğı bir kapının ardına yerleştirir ve Bâkıllânî'yi küçük düşürmek maksadıyla bu kapıdan içeriye davet eder. Ancak Bâkıllânî bu durumu farkederek arkasını dönerek kapıdan içeri girer. Böylece Bizans İmparatorunun önünde başını eğmemiş olur. Hicri 372 yılında elçi sıfatıyla Bizans'a giden Bâkıllânî, daha sonra Bizans imparatoru II. Basileios ve yanındaki Hristiyan din adamlarıyla yaptığı münazaralarda onlara karşı büyük bir üstünlük sağlar ve kendisine imparator tarafından kıymetli hediyeler takdim edilir. Keskin zekası ve derin ilmiyle imparatorun takdirini kazanan Bâkıllânî, Bizans'ın elindeki esirlerin serbest bırakılmasına da sebep olur.²¹

1. 3. Muvahhidler dönemi (1130-1269)

Muvahhidler; Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Berberî hânedanlığına verilen isimdir. Murâbitlar'ın yanlış görülen dinî uygulamalarını sona erdirmek amacıyla Kuzey Afrika'da ortaya çıkan yeni bir ıslah hareketidir. Hânedanın kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert'tir (ö. 524/1130). Zengin bir dinî bilgiye sahip olan İbn Tûmert, bu alanda derinleşmek için Kurtuba ve Doğı İslâm dünyasındaki değışik ilim merkezlerine gidip eğitimini tamamlamıştır.²²

Nizâmiye medreselerinde Gazzâlî'nin yanında ders gören İbn Tûmert ayrıca Cüveynî'nin öğrencileri olan ve "Şemsü'l-İslâm" lakabıyla bilinen Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) ile "Fahru'l-İslâm" unvanıyla meşhur olmuş Ebûbekir eş-Şâşî'den (ö. 485/1092) fıkıh ve usul dersleri almıştır.²³

Eş'arîliğin Kuzey Afrika'da kökleşmesi Gazzâlî'nin öğrencilerinden İbn Tûmert'in Muvahhidler devletini kurması ve Eş'arîliği resmi mezhep olarak kabul

²⁰ İlmî münâzaraları çok seven Melik Adudüddeve, kendisi Şif olduğu halde kurduğı ilim meclisindeki âlimler Mu'tezile mezhebine mensup idiler. Düzenlediğı münâzaralara Ehl-i sünnet âlimlerinin de katılmasını istediğı için Bâhilî ve Bâkıllânî'ye davet göndermiş ancak Bâhilî bu davete icabet etmemiştir. Bk. Bâkıllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakar (Mısır: Dârü'l-Maârif, ts.), 20-24; Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın İsferyânî ile; Sâhib b. Abbâd'ın İbn Fûrek ile yaptıkları münazaralar için bk. Bâkıllânî, *el-İnsâf*, 148.

²¹ Bk. Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 25; Muhit Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 121.

²² Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/411.

²³ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr-ı Sadr, 1968), 5/46-47.

etmesi sayesinde olmuştur. Yine onun gayretleriyle Mağrib'te Zâhirî mezhebinin yerini Eş'arîlik almıştır. İbn Tûmert Nizâmiye medresesinde eğitimini tamamladıktan sonra Kuzey Afrika'ya geri dönerek orada hüküm süren "Murâbitlar"ı yıkmış ve yerlerine "Muvahhidler" iktidarını kurarak Berberîlerin dine aykırı inançlarına son vermiştir.²⁴

Muvahhidler, kendi iktidarlarında kendilerine bağlı olan her müslümana öncelikle İbn Tûmert'in risalelerindeki akîdesini öğrenmeyi şart koşmuşlardır. İlme çok büyük önem veren Muvahhidler, İbn Tûmert'in Kur'ân ve sünnet'e dönüş yapılması gerektiğini ifade eden çağrısına uyararak Endülüslü muhaddislerin Mağrib'e gelmelerini teşvik etmişlerdir. Fıkıhta Mâlikî mezhebi ağırlığını devam ettirirken kelâm ilmindeki canlılığın neticesinde Eş'arîlik daha çok yayılmış, Mu'tezile'nin görüşleri daha rahat bir şekilde tartışılmıştır. Ayrıca Eş'arîlik Mağrib'teki uygun ortam sayesinde Afrika'nın iç ve batı bölgelerine yayılma imkanı bulmuştur. Bununla birlikte Yusuf es-Senûsî'nin *Ümmü'l-Berâhîn* isimli metinlerinin Libya üzerinden Nijerya'ya getirilmesiyle Eş'arîlik oralarda da yaygınlaşmıştır.²⁵

Allah'ın sıfatları konusunda Gazzâlî gibi düşünen İbn Tûmert, imâmet meselesinde imama iman etme ve ona itaatin dinî bir vecibe olduğu konusunda Şa'ya uymuş ve imâmetin dinin aslî bir rûknü olduğunu kabul etmiştir. İbn Tûmert'in masum imam görüşü, kendisini Berberîler'e kabul ettirme çabasının bir sonucu olarak görülmektedir. Ancak İbn Tûmert, imamın masumiyetine inanma konusunda Şîî bir düşünceye sahip olsa da ilk dört halifenin imâmetlerini meşrû görmekle farklı bir noktada durmuştur.²⁶

1.4. Selçuklular dönemi (1040-1308)

Tuğrul Bey'in Mu'tezile'yi devletin resmi mezhebi kabul etmesiyle birlikte²⁷ devlet desteğini kazanan Mu'tezile, Eş'arîliğin yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Tuğrul Bey döneminde okutulan hutbelerde Eş'arî, Şâfiî ve Şiîlere lanet okunmuş, Mu'tezile ve Hanefiyye mezhepleri ön planda tutulmuştur. Bundan dolayı mezhepler arası çatışmalar yaşanmış ama daha sonraki dönemlerde bu problemler minimize edilmeye çalışılmıştır. Ancak Sultan Alparslan (ö. 465/1072) tahta geçince Şâfiî ve

²⁴ Yusuf Ahnâne, *Tatavvuru'l-mezhebi'l-Eş'ariyyi fi'l-garbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1424/2003), 89; Arif AYTEKİN, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/425.

²⁵ Özdemir, "Muvahhidler", 411.

²⁶ AYTEKİN, "İbn Tûmert", 426.

²⁷ Ancak Tuğrul Bey'in Mu'tezile'yi devletin resmi mezhebi yapması doğru bir bilgi değildir. Hanefî mezhebine mensup olan Tuğrul Bey daha çok Hanefîliği öne çıkarmış, devletin üst yönetimini Hanefîlerden oluşturmaya çalışmıştır. Hatta Tuğrul Bey döneminde Hanefîler yargı başta olmak üzere birtakım görevlere getirilirken Şâfiîler ise sahip oldukları görevlerden uzaklaştırılmışlardır. Mesela, dönemin önemli ilim merkezlerinden birisi olan Nişabur'da görev yapan Şâfiî Ebû Osman es-Sâbûnî (öl. 449/1057) hatiplik görevinden alınmış yerine oldukça koyu Hanefî olan Ali b. Hasan es-Sandalî getirilmiştir. Bk. Abdullah ÖMER YAVUZ, *Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 83-86.

Eş'arî olan Nizâmülmülk (ö. 485/1092) vezirliğe tayin edilmiştir. Sultan Alparslan, bu süreçte inşa ettirilen Nizâmiye medreselerinin başına Nişabur'da Cüveynî'yi; Bağdad'ta da önce Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi (ö. 476/1083) sonra da Gazzâlî'yi tayin etmek suretiyle Eş'arîliğin tekrar güçlenip yayılmasını sağlamıştır. 380/990'lı yıllarda Irak bölgesinde baskın mezhep olarak ortaya çıkan Eş'arîlik, bir süre sonra İran coğrafyasında hüküm süren Selçukluların da resmi mezhebi haline gelmiştir.²⁸

Tuğrul Bey döneminde öne çıkan Mu'tezilî kimliği Mu'tezile-Hanefilik ilişkisi üzerine kuruludur. Mu'tezile ve Hanefiliğin yakınlaşması ya da aynı kategoride ele alınması meselesi İslam düşüncesi açısından önemli bir değerlendirme ölçütü olan Ehl-i rey ve Ehl-i hadis ayrımı göz önünde bulundurularak değerlendirilebilir. Ayrıca Tuğrul Bey'den önce Selçuklu idaresinde Şâfiîler ile Hanefiler arasında nispeten bazı çatışmalar yaşanmış olsa da Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde bu çatışmalar Eş'arî-Mu'tezilî kimliği üzerinden devam etmiştir. Tuğrul Bey döneminde Mu'tezilî kitlenin Hanefilikle daha sağlam ilişkiler kurduğu görülmektedir. Mu'tezilî-Hanefilik ilişkisi bu dönemde yükselişine devam ederken Mu'tezilenin Eş'arîler ile olan münakaşası da aynı şekilde devam etmiştir. Daha önce iki mezhep arasındaki çatışmalar üst perdeden devam ederken Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde Kündürî (ö. 456/1064) vasıtasıyla Eş'arîlere yönelik politik uygulamalar gerçekleştirilmiştir.²⁹

Bu dönemlerde Şîî Fâtımîler inşa ettirdikleri el-Ezher ve Dâru'l-Funûn medreselerinde İsmailî ve Bâtınî itikadını yaymaya çalışıyorlardı. Ancak Şâfiî ve Eş'arî olan Selâhaddîn Eyyübî'nin (ö. 589/1193) Mısır'da bulunan Şîî Fâtımî devletine son vermesiyle el-Ezher medresesi Eş'arîliğin eğitim merkezi haline gelmiş, Fahreddin er-Râzî ve Âmidî gibi âlimler buralarda yetişmiştir.³⁰

Bütün bu olanlara kayıtsız kalamayan Fatımîler (909-1171) ise, özellikle Selçuklulara karşı Bâtınîliği temsil eden Hasan Sabbâh (ö. 1090/1124) ve Haşşâşî terör örgütünü kendi emelleri doğrultusunda kullanarak tehdit kabul ettikleri Nizâmülmülk gibi devlet yönetiminde etkin olan emir, ulema ve valilere suikastler düzenlemiş, ele geçirdikleri Alamut gibi kaleleri de üs olarak kullanmışlardır.³¹

Şîî Büveyhîleri yıkarak Abbâsî halifesini etkilerinden kurtaran ve Fâtımîlerle mücadele eden Selçuklular, ilmî yönü kuvvetlendirmek için Nizâmiye medreselerini kurmuş ve buralara özellikle Eş'arî kelâmcıları görevlendirmişlerdir. Devlet desteğiyle kurulan ve hocalarına dolgun maaşların verildiği Nizâmiye medreselerinin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte onaltı tanesi resmi, diğerleri de özel statüde

²⁸ Yavuz, Y., "Eş'ariyye", 447-448; Abdulkerim Özaydın, "Nizamiye Medreseleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189-190; Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 10.

²⁹ Yavuz, *Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, 94, 97.

³⁰ Ramazan Şeşen, "Selahaddin-i Eyyübî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/339.

³¹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 209.

olmak üzere toplam otuz civarında olduğu ve her medresenin yakınında mutlaka büyük bir kütüphane kurulduğu aktarılmaktadır.³²

Nizâmiye medreseleri devletin himayesi ve imkanlarıyla yapılmış, Eş'arî ve Şâfiî âlimler istihdam edilmiş, ihtiyaçlarının giderilmesi için vakfiyeler tahsis edilmiştir.³³ Bundaki amaç ise, Fâtımîlerin bâtinî propagandalarına cevap vermek, devlet işlerinde çalıştırılacak kaliteli personellerin yetiştirilmesine imkan sağlamak, ilmî, siyasî ve askerî alanlarda etkili olmaktır.³⁴

Selçuklu'ya bağlı olarak bu medreselerden mezun olan Eş'arî-sûfîler devletin birçok kademesindeki değişik kadrolara yerleştirilmiş, gerekli görüldüğü dönemlerde Hasan Sabbah ve fedaileri gibi örgütlere karşı bilgi toplamışlardır.

Eş'arî-Şâfiî mezhebinin eğitim sistemi üzerine kurulmuş olan Nizâmiye medreselerinin vakfiyesinde bulunan şartlardan birisi de buralarda görev yapan hoca ve öğrencilerin Eş'arî-Şâfiî mezhebinden olmalarıydı. Bu medreselerde eğitim seviyesinin yüksek olması, hoca ve öğrencilere tanınan maddi imkanlar, buraları cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu imkanlardan faydalanmak isteyen pek çok âlim mezheplerini değiştirerek bu medreselerde müderrislik yapmışlardır. Bunlar arasında Hanbelî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçip Nizâmiye medreselerinde görev yapan Ebûbekir el-Bağdâdî (ö. 639/1241) ve Vecih b. ed-Dehhân (ö. 612/1215) gibi hocalar zikredilebilir.³⁵ Ancak Kuzey Afrika ve Endülüs gibi Malikî mezhebinin yaygın olduğu yerlerden gelip mezheplerini değiştirmedikleri halde Nizâmiye medreselerinde görev yapan hocalar da olmuştur. Bu durum daha sonraki dönemlerde Nizâmiye vakfiyesinin özellikle Eş'arî-Şâfiî olma şartlarında bazı esnekliklerin olduğunu göstermektedir. Bu medreselerde Eş'arî-Şâfiî âlimlerin istihdam edilme amaçları ise genel olarak şöyle ifade edilebilir: Nizâmülmülk'ün itikatta Eş'arî ve amelde Şâfiî olması, Eş'arîlerin kullandıkları kelâmî metotların Mu'tezilî ve Şif-Bâtinî düşünceye karşı kullanılacak en etkili yöntem olması, bu metotlarını Mu'tezile, Berâhime ve Hristiyanlık gibi batıl inançlara karşı çok güzel bir şekilde kullanmaları, özellikle Mihne olayından sonra toplum tarafından büyük bir rağbetle kabul görmeleridir.³⁶

Nizâmiye medreselerinin genel olarak güzel yönleri olmakla birlikte bazen olumsuz görülebilecek tarafları da olmuştur. Mesela, Sultan Melikşah (ö. 485/1092) döneminde kurulmuş olan Merv Nizâmiyesine müderris olarak atanan Muhammed es-Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) uzun yıllar mensubu olduğu Hanefîliği bırakıp Şâfiîliği benimsemesi bu medreselerin toplumdaki gücünü de göstermektedir. Buna benzer durumların başka şehirlerde de görülmesi üzerine insanlar arasında tartışmalar ve gerginlikler baş göstermiştir. Aynı şekilde Herat'ta Hanbelîler Abdullah el-Ensârî'nin

³² Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 15.

³³ Özaydın, "Nizamiye Medreseleri", 190.

³⁴ Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmî Dergi* 39/3 (Eylül 2003), 117.

³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/153.

³⁶ Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 16.

(ö. 481/1088) liderliğinde medreseye karşı çıkmışlar, Eş'arîlere yönelik sert eleştiriler getirmişler, İmam Eş'arî'yi bid'at ehli olmakla suçlayarak lanetlemişlerdir. Aynı şekilde Irak Selçukluları sultanı Mesud (ö. 550/1155) döneminde Hanbelîlerin baskılarının artması üzerine Nizâmiye medreselerinde İmam Eş'arî'nin ismi kaldırılarak İmam Şâfiî'nin ismi yazılmıştır. Hanefî alim Ebû Bekir en-Nîsâburî'nin (ö. 545/1151) "Şâfiî ol ama Eş'arî olma" sözü bu durumu ortaya koyan veciz bir ifade olarak kaynaklarda yer almıştır.³⁷

Nizâmiye ve el-Ezher medreselerinde hocalık yapan ya da ders gören Eş'arî âlimlerin genel özellikleri dinî bilgilere yeterince sahip olmaları, keskin ve kıvrak zekalarıyla cedel yöntemini iyi kullanmalarındır. Nitekim İsferyânî'nin Mutezilî âlim Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) ile; Bağdâdî'nin Kerrâmiyye reislerinden İbrâhim b. Muhâcir (ö. 255/868) ile; Fahreddin er-Râzî'nin de Mâtürîdî âlim Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) ile yaptıkları münâzaralar kaynaklarda geçmektedir. Aynı şekilde Gazzâlî, Teftâzânî, Cürcânî gibi birçok Eş'arî âlim münâzaralardaki başarılarıyla şöhret bulmuşlardır.³⁸

Nizâmiye medreselerinde araştırma yapma imkanı bulan ve devletin desteğini alan Gazzâlî ve Şehristânî gibi kişiler, Meşşâî felsefe ve Bâtınîlik ile mücadele etmişlerdir. Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife* isimli eserinde İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Fârâbî'nin (ö. 339/950) görüşlerinin tutarsız olduğunu ortaya koymuş ve felsefecilerin on yedi noktada hata ettiklerini, üç noktada da küfre girdiklerini ifade etmiştir. Şehristânî de *Kitâbü'l-Musâra'a* adlı eserinde İbn Sînâ'nın ismini dahi zikrederek özellikle âlemin kîdemi ve hudûsu ile yaratılışın icad veya icap mı olduğu konularında filozoflarla fikrî bir mücadele içerisine girmiştir. Buna karşılık İbn Rüşd (ö. 595/1198), Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserine *Tehâfütü't-tehâfüt* ile; Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274) de Şehristânî'nin *Kitâbü'l-Musâra'a* kitabına *Musâra'atü'l-musâri'* eseriyle cevap vermeye çalışmıştır. Gazzâlî'nin mantık ilmini mihenk taşı kabul etmesi ve delillendirmede kullanması Fahreddin er-Râzî ve Âmidî gibi kelâmcıların felsefeyle yakından ilgilenmelerine; İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât* isimli eserine şerhler yazmalarına sebep olmuştur.³⁹

Eş'arîlik, Selçuklular dönemine kadar bir yandan materyalist olan Ehlu't-Tıba' ve Dehriyyun ile peygamberliği inkar eden Sümeniyye ve Berâhime gibi gnostik yapılanmalarla mücadele ederken diğer yandan Yahudilik ve dualizmi savunan Maniheizm ile teslisi savunan Hristiyanlık gibi inanç sistemleriyle de karşı karşıya gelmiştir. Bunların yanında İslâm kimliği altında bulunan Mu'tezile, Şîa, Mücessime, Müşebbihe, Kerrâmiyye, Ashabu'l-hadis gibi fırkalarla münâzaralara girişmekten geri durmamış ve yanlış düşüncelere karşı reddiyeler kaleme almıştır.⁴⁰

³⁷ Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslamî İlimler Dergisi* 6/2 (2011), 48, 54.

³⁸ Uysal, *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, 58; bk. Ahmet Bardak, Ebû İshâk el-İsferyânî Hayatı ve Kelâmî Görüşleri, (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 47-91.

³⁹ Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 27-28, 30.

⁴⁰ Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 7-8.

Özellikle 11. asırdan itibaren Eş'arîlik, İslâm coğrafyasında güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Selçuklular döneminde de Nizâmiye medreselerinde genel olarak Eş'arî âlimlerin eserleri okutulmuştur. Selçuklular, Şîa ve Mu'tezile'ye karşı sağlam, etkin, kuşatıcı ve kucaklayıcı bir kelâmî söyleme sahip olan Eş'arîliği tercih etmişlerdir. Özellikle Eş'arîliğin Ehl-i kible, imâmet ve ashab hakkındaki ortak paydada buluşma ve uzlaşmaya dayalı görüşleri Sünnî-Şîî arasındaki çatışmayı ve kılıçla çözülemeyen sorunları bitirme noktasına getirmiştir.⁴¹

1.5. Osmanlılar Dönemi (1299-1922)

Osmanlı tebaâsı içinde her dil ve ırka mensup olan insanlar dinî, siyasî ve sosyal alanlarda rahatça yaşamaya devam etmişlerdir. Bundan dolayı Osmanlı devletinde "ümme düşüncesi" zuhûr etmeye başlamış, bu durum da Sünnî kimliğin oluşmasına ortam hazırlamıştır. Bu kimliğe bağlı olarak fıkhîta Hanefî ve Şâfiî; itikatta da Mâtürîdî ve Eş'arî mezhepleri desteklenmiştir. Medreselerde genel olarak kelâm alanında Teftâzânî ve Cürcânî gibi Eş'arî âlimlerin eserleri okutulmuş, tasavvufta İbn Arabî ve Devvânî tercih edilmiş, bunlarla birlikte Ömer en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) akâidi de ön planda tutulmuştur. Bu dönemde devam eden Sünnî-Şîî çekişmesi kelâm alanında Eş'arîliğin tercih edilmesine sebep olmuştur.⁴²

Osmanlı döneminde ülkedeki âlimlerin çoğunluğu Mâtürîdî itikadına mensup olduğu halde medreselerde okutulan kelâm eserleri genel olarak Eş'arî ekolünün kaynaklarıdır. Hatta Mâtürîdî âlimlerin icazetnamelerinde dahi İmam Mâtürîdî'nin ismi bazı psikososyal ve metodik sebeplerden dolayı sadece fıkıh silsilesinde zikredilmiştir.⁴³

Harezmi, Rey, Buhara ve Merağa gibi merkezlere ilmî seyahatler düzenleyen Fahreddin er-Râzî, Mâverâunnehir ve Hind bölgelerine de uğrayarak oralarda Nûreddin es-Sâbûnî gibi Mâtürîdî âlimleriyle de münazaralar yapmıştır. Râzî'nin ölümünden sonra düşünceleri, torunu olan Cemâleddîn Aksarâyî (ö. 791/1388) tarafından Osmanlı coğrafyasına taşınmış ve böylece "Râzî ekolü" oluşmuştur.⁴⁴

Osmanlı'nın ilk müderrislerinden kabul edilen Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350)⁴⁵ ile Şeyhulislâm Molla Fenârî'nin (ö. 750-834/1350-1431) Eş'arî oldukları iddia edilmektedir.⁴⁶ Özellikle Molla Fenârî tarafından kurulan Râzî ekolünden İbn Hacer (ö. 852/1449), Molla Yegan (ö. 878/1473), Hızır Bey (ö. 863/1459), Hocazâde (ö. 893/1488), Şemseddin Hayâlî (ö. 875/1470), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Molla Lütfi

⁴¹ Bk. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Faysalu't-tefrika*, thk. Mahmud Beycu (Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 1430/2009), 56.

⁴² Uysal, *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, 62.

⁴³ Bk. Hüseyin Atay, *Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 118.

⁴⁴ Karadaş, "Eş'arî Kelam Ekolü", 141.

⁴⁵ Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/33.

⁴⁶ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/245.

(ö. 900/ 1495), Ebüssuud Efendi (ö. 982/1571) gibi âlimlerin isimleri zikredilmektedir.⁴⁷

Fâtiḥ Sultan Mehmed (ö. 886/1481), Sahn-ı Semân medreselerinde uygulanacak ders programı için Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Sadrazam Mahmud Paşa'yı (ö. 878/1474) görevlendirmiş, buralarda özellikle Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkif* ve *Haşiyetü't-Tecrid*'inin zorunlu olarak okutulmasını istemiştir.⁴⁸ Ayrıca İbn Rüşd'ün tehâfüt meselesinde Gazzâlî kadar etkili olamaması, aklın her şeyin ölçüsü olmadığı düşüncesini kanıtlamış, bu durum da Eş'arîliğin kuvvetlenmesine etki etmiştir.⁴⁹

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm ilmine dair eserlerden bazılarını şöyle zikretmek mümkündür: Neseî, *'Akâidu'n-Neseîyye*; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Neseî*; Hayâlî, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Neseî*; Cürcânî, *Haşiyetü't-Tecrid*; Devvânî, *Şerhu'l-'Akâidi'l-Adûdiyye*; Beyzâvî, *Tevâliu'l-Envâr*; İcî, *el-Mevâkif*; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*.⁵⁰

1. 6. Günümüzde Eş'arîlik

Mezhepler alanında yeni bir düşünce sistemi ortaya koyarak Mu'tezileden ayrılan İmam Eş'arî, günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan Eş'arîliğin de temellerini atmıştır. Kendisinden sonra gelen âlimler tarafından geliştirilip sistemleştirilen bu mezheb, İslâm dünyasının pekçok yerinde insanlar tarafından kabul görmüştür.

Eski kaynaklardan bazılarında mutlak anlamda Ehl-i sünnet terimiyle Eş'arîlerin kastedildiği belirtilmektedir. Onlara göre "Eşâ'ira" ifadesi hem Eş'arîleri hem de Mâtürîdîleri içine almaktadır. Günümüzde Fas'ın Tatvan şehrinde Eş'arîlik alanında faaliyetlerini sürdüren Merkezi Ebi'l-Hasan el-Eş'arî adında bir araştırma merkezi bulunmaktadır. Malezya ve Endonezya'da çok eski tarihlerden beri medreselerde Eş'arî kelâmının okutulduğu bilinmektedir. Endonezya'da çoğunlukla fıkhıta Şâfiî, itikatta Eş'arî, tasavvufta da Gazzâlî ve Cüneyd-i Bağdâdî düşüncesi hakimdir. Ayrıca Eş'arî paradigma el-Ezher âlimleri tarafından Hicaz üzerinden Malay coğrafyasına aktarılmış, özellikle sıfatlar konusunda Eş'arî metinler tercih edilmiştir.⁵¹

⁴⁷ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), 281; Adil Bebek, "Hayâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/3.

⁴⁸ Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", 174-175.

⁴⁹ Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), 230.

⁵⁰ Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", 175.

⁵¹ Adem Arıkan, "İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı", *Journal of Islamic Research* 29/2 (Eylül 2018), 358.

Irak'ta ortaya çıkmakla birlikte kısa zaman içinde Basra ve Bağdat gibi merkezlere de yayılan Eş'arîlik, genel olarak Şâfiî ve Mâlikîlerin büyük çoğunluğu ile Hanefî ve Hanbelîlerin bir kısmı tarafından kabul edilerek benimsenmiştir. Günümüzde Suriye, Irak, Mısır, Lübnan, Horosan bölgesi ile Orta ve Kuzey Afrika bölgelerinde yaşayan insanlar tarafından en çok benimsenen itikâdî mezheptir.⁵² Aynı şekilde Türkiye'nin doğu anadolu ve güneydoğu anadolu bölgeleri ile İran'ın Türkiye ve Irak sınırına yakın bölgelerinde yaşayan insanların daha çok Eş'arîliği tercih ettikleri bilinmektedir.

SONUÇ

Abbâsîler döneminde Ehl-i sünnet kelâmının temelini atanlar Küllâbîler ve Ehl-i hadis temsilcileri olmuştur. Daha sonra Eş'arîlik Bâkîllânî, İbn Fûrek, Cüveynî, Gazzâlî, İsferyânî gibi âlimlerin gayretleriyle Kuzey Afrika'dan Endülüs'e, Mağrib'ten Mâverâunnehir'e kadar kuvvetlenerek yayılmıştır.

Şif Büveyhîler döneminde Melik Adudüdevle'nin Şiraz'da Şifler ile Eş'arîler arasında gerçekleştirdiği münâzarada Bâkîllânî, muhataplarına karşı büyük bir zafer kazanmış, bunun neticesinde Melik Adudüdevle oğlu Samsâmuddevle için Bâkîllânî'yi hoca olarak tayin etmiştir. Ayrıca bu dönemde Bizans'a elçi olarak gönderilen Bâkîllânî, Bizans İmparatoru II. Basileios ve yanındaki Hristiyan din adamlarıyla yaptığı münazaralarda onlara karşı büyük bir üstünlük sağlamıştır. Böylece Eş'arîlik devlet erkânı nazarında büyük bir prestij kazanmıştır. Diğer taraftan Nizâmiye medresesinde Gazzâlî'den ilim tahsil eden İbn Tûmert, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Muvahhidler devletini kurarak Eş'arîliği resmi mezheb ilan etmiştir.

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin baskısıyla çok büyük sıkıntılar yaşayan Eş'arî âlimler, Sultan Alparslan'ın tahta geçip Nizâmülmülk'ü vezirliğe tayin etmesiyle rahat bir ortama kavuşmuşlardır. Özellikle Nizâmiye medreselerinin kurulup Cüveynî ve Gazzâlî gibi âlimlerin bunların başına müderris olarak atanmaları ve Eş'arîliğin Selçukluların resmi mezhebi kabul edilmesi bu mezhebin daha güçlü bir şekilde yayılmasına olanak sağlamıştır.

11. asırdan itibaren İslâm coğrafyasında güçlü bir şekilde varlığını devam ettiren Eş'arîlik, Osmanlı döneminde de ilim merkezlerine hakim konumda olmuştur. Osmanlı'da âlimlerin çoğunluğu Mâtürîdî itikadına mensup olduğu halde medreselerde genel olarak itikad alanında Teftâzânî ve Cürçânî gibi Eş'arî âlimlerin eserleri okutulmuştur. Günümüzde ise müslüman ülkelerin sahip oldukları nüfusun mezheplere göre dağılımını tespit etmeleri ve kesin sonuçlara ulaşmaları çok zordur. Aynı şekilde mezhepler alanında yapılan atlas çalışmaları ve konuyla ilgili araştırmalar da maalesef tahmini veya subjektif bilgiler aktarmaktan öteye geçememiştir. Ayrıca son dönemlerde İslâm coğrafyasında meydana gelen

⁵² Mustafa Öz, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 324; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 282.

karışıklıkların Batı dünyası tarafından mezheplerle ilişkilendirilmesi konuyu daha da güncel hale getirmiştir.

Bu alanda yapılan diğer çalışmalarda Eş'ariliğin değişik bölgelere ne zaman ve nasıl yayıldığı toplu bir şekilde ele alınmamış, neredeyse diğer bütün mezheplerin görüşleri de dahil edilmek suretiyle zihin karışıklığına sebebiyet verilmiştir. Eş'ariliği siyasal açıdan ele almaya çalıştığımız bu makale ile Eş'ariliğin hangi coğrafyalarda nasıl zuhur edip yaygınlık kazandığını ortaya koymaya; mezhebin süreç içerisinde politik olarak kimlerin desteğini aldığını sade ve yalın bir dille aktarmaya gayret gösterdik.

KAYNAKÇA

Ahnâne, Yusuf. *Tatavvuru'l-mezhebi'l-Eş'ariyyi fi'l-garbi'l-İslâmî*. Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mutezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Arıkan, Adem. "İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı". *Journal of Islamic Research* 29/2 (Eylül 2018), 348-379.

Arıkan, Adem. "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/2 (2011), 39-64.

Arslan, Hulusi. *Kelam Tarihi ve Ekolleri*. Malatya: Medipres Yayınları, 2012.

Atay, Hüseyin. *Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Aytekin, Arif. "İbn Tûmert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehlu bihî*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: Müessesetü Hancî, 1963.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakar. Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.

Bardak, Ahmet. *Ebû İshâk el-İsferâyînî Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.

Bayraktar, Mehmet. "Dâvûd-i Kayserî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/32-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bebek, Adil. "Hayâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/3-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.

- Erdemci, Cemalettin. "Eş'ârîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü". *İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2012), 7-32.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Faysalu't-tefrika*. thk. Mahmud Beycu. Dımeşk: Daru'l-Beyrutî, 1430/2009.
- Harman, Vezir. "Osmanlı Dönemi Eş'ârî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri". *Kelam Araştırmaları* 13/1 (Haziran 2015), 167-189.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü kezibi'l-müfteri fî mâ nüsibe ile'l İmam el-Eş'ârî*. haz. M. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1984.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt, Beyrut: Dâr-ı Sadr, 1968.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Kerem Muhammed b. Abdulkerim. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Muhammed Yusuf Dakkâk. 11 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kalaycı, Mehmet. "Eş'ârîlik", *İslam Mezhepler Tarihi*. ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, 403-406.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Zer el-Herevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/269-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karadaş, Cağfer. "Eş'ârî Kelam Ekolü", *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ârî ve Eş'ârîlik*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Menekşe, Ömer. "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri". *Diyanet İlmî Dergi* 39/3 (Eylül 2003), 117-122.
- Mert, Muhit. *Kelam Tarihinin Problemleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Muhammed Nusayr. *Devrü'l-Bâkullânî fi telkîni'l-esânîdi'l-Eş'ariyye bi bilâdi'l-Mağrib, el-Fikrî'l-Eş'ârî bi'l-Mağrib*. haz. Cemâl el-Buhtî. Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 1438/2017.
- Öz, Mustafa. *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Özaydın, Abdulkerim. "Nizamiye Medreseleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özdemir, Mehmet. "Muvahhidler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Süveysî, Muhammed. "Ebû İmrân el-Fâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/168-169. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Şâfî, Hasan Mahmut. *Kelama Giriş*. çev. Süleyman Akkuş. İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.
- Şeşen, Ramazan. "Selahaddin-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Topaloğlu, Bekir & Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Uysal, Ekrem. *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*. Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Uysal, Ekrem. "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2020), 695-716.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*. Ankara: AÜİF Yayınları 4 (1980), 285-294.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.